

PÁL JUDIT

ÜNNEP ÉS EMLÉKEZET (I.)

A dualizmus korának koronázási ünnepei és a koronázási domb szimbolikája

Ünnep és emlékezet

■ A történelmi mítoszok és rítusok kutatása iránt az utóbbi évtizedekben több tudományág is érdeklődik, így a politikai antropológia és szociológia mellett a történettudomány is. A történészek is a kultúranropológia hatására kezdték vizsgálni az emberek szimbolikus cselekvési formáit a történelemben. Egy antropológusokat, történészeket, politológusokat egyaránt érdeklő kérdéssről van szó, hiszen a politikai valóság metaforikus és mítikus látásmódja központi jelentőségű a politikai értékek, attitűdök, észlelések alakulásában.

A politikai intézményeket két szimbolikus forma jellemzi: a rítus és mítosz. A politikai antropológia egyik nagy hatású képviselőjének megfogalmazásában a metaforák és mítoszok segítségével leegyszerűsítjük és jelentéssel látjuk el azokat a bonyolult tapasztalatokat, melyek szorongást keltenek bennünk.¹ „A mítoszok, miközben leegyszerűsítik a dolgokat, értelemmel bíróvá is teszik a világot, és racionalizálják a konform viselkedést.”²

A mítoszok az emlékezés alakzatai, a kulturális emlékezet „a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja”; az emlékezés által a történelem mítosszá válik. A kulturális emlékezés gyakori megjelenési formája az ünnep. Az ünnep egyéb funkciói mellett a múlt jelenvalóvá tételére is szolgál. „A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait. Saját történelmére emlékezve és az emlékezés sarkalatos alakzatait megjelenítve bizonyosodik meg a csoport a saját identitása felől.”³

A politikai mítoszok alapvető funkciói közé tartozik, hogy hatalmi igényeket legitimálnak, autoritást alapoznak meg, erősítik az önérzetet, elősegítik az integrációt, és megalapozzák vagy megerősítik az identitást. A mítosz egybefoglalja a

múltat, jelent és jövőt. Különösen jelentős a jövő dimenziója: reményt nyújt, és ezáltal értelmet ad. A múltat meséli el, de a jelenre és a jövőre mutat.⁴ A modern politikai mítoszok „aranykora” a 19. századra és a 20. század első felére esik. Sokan ezt azzal magyarázzák, hogy ez a szekularizáció, a világ „varázstalanításának” kora volt, és ezt az érték- és értelemvesztést pótolták ilyenformán.⁵

Mítosz és rítus szorosan összefonódik. A politikai cselekvés egyben szimbolikus cselekvés is. A hatalom bonyolult szertartásrendet dolgoz ki, és ezzel megteremtí a látványt, ugyanakkor a távolságot is. „A rítus az érintetteket szimbolikusan beavatja valamely közös vállalkozásba. Kényszerítő formában felhívja a résztvevők figyelmét összetartozásukra, közös ügyeikre és érdekeikre, ezáltal erősítve a köztük meglévő egyformaságokat, ami elégedettséggel és örömmel tölti el őket.”⁶ A rítusok elevenen tartják a csoport identitásrendszerét, a résztvevők kapnak az önazonosság tekintetében releváns tudásból, így reprodukálják a csoportidentitást. A rítusok az „identitásrendszer infrastruktúrája”.⁷ A rítus mindig a hagyományra hivatkozik, jelentőségét is ennek révén nyeri el. Mivel lassan változik, az állandóság érzetét biztosítja. Politikai konfliktusok és változások esetén éppen a rituális formák konzervatívizmusa teszi őket hatalmas erővé. „A rítus alkotóelemei, a drámai megjelenítés, a sűrített és többretegű szimbólumok és a magukkal ragadó képek a mindennapitól elkülönülő szakrális, transzcendens világokat, értékeket jelölnek ki.”⁸

Politikai rítus és mítosz vizsgálatára kiváló alkalmat kínál egy olyan esemény, mint a koronázás, amelynek során felvonul a politikai szimbólumok egész palettája, és amely a politikai rituálék között is kitüntetett helyet foglal el, egye-

sítve magában a politikai színház régi és új elemeit. A koronázás kapcsán több olyan kérdés vizsgálható, mint a történelmi emlékezés és az identitáspolitikai különböző aspektusai a dualizmus kori Magyarországon.

A koronázási ünnep

■ A középkori, kora újkori Európában az uralkodó volt a társadalmi kohézió modellje és képviselője. A király és a királyság házasságának motívuma Angliában és Franciaországban a 16. századtól a koronázási ceremóniában szimbolikusan is megjelent.⁹ Norbert Elias mutatott rá, hogy az udvar egy társadalmi rendszert alkot, amelynek az uralkodó a központi figurája. A szerep azonban felszívja őt, elveszti a személyes identitását, az uralkodó az eucharisztikus modellt követve feláldozza magánéletét a reprezentációnak. Később ebből mindössze az uralkodó protokoll-szerepe maradt meg. A király szerepe az alattvalók kollektív vágyainak kifejezése volt.¹⁰

A 19. század mélyreható változásai következtében szükség volt új módszerekre a lojalitás, a társadalmi kohézió kialakítására vagy megerősítésére. A 19. század második felében a nacionalizmus töltött be társadalmi kohéziós szerepet a nemzeti egyházon, a királyi családon vagy más hagyományon keresztül. Az „új hagyományok” (új ünnepek, hősök, szimbólumok stb.) mellett a régiek is átalakultak. Régi anyagból is lehetett építkezni. Könnyebb helyzet volt ott – mint Magyarországon is – ahol, a társadalmi struktúra és hierarchia nem alakult át gyökeresen. A hagyományos paraszti társadalmakat továbbra is a leghatékonyabban az egyház és az uralkodó tudta mobilizálni, de még az olyan nagy hagyományú és hagyományőrző dinasztiák, mint a Habsburgok sem tudtak kitérni az újítás elől. A nyilvános ceremóniák alkalmával az uralkodó volt népe vagy népei egységének, az ország nagyságának és dicsőségének, múltjának és a jellel való folytonosságának szimbolikus megtestesítője.¹¹ Ahogy az 1867. évi koronázásra készült egyik ünnepi kiadványban olvashatjuk: „Az új államépület szervezésének tetőzetét, az ősi erkölcsök, a kulturái jövő, a nemzeti dicsőség garanciáit üdvözölte e napon [ti. a koronázás napján – P. J.] a nemzet.”¹²

A nagy politikai rituálék közül jelentőségében kiemelkedik az új uralkodó beiktatása. Ferenc József azonban nem volt új uralkodó, hiszen ekkor már közel két évtizede uralkodott ténylegesen, de az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc leverése után jó ideig abszolutista megoldással kísérletezett, és csak ennek kudarca után, 1860-tól kezdődött el egy közeledési folyamat a magyar politikai elithez, amelynek végállomását jelentette a kiegyezés. Az osztrák–magyar kiegyezés következtében 1867. június 8-án került sor tehát Ferenc József magyar királlyá való koronázására. A koronázásnak így még nagyobb jelentősége volt, mint normális körülmények között, és ezt a szimbolikus politika nyelvén is igyekeztek kihangsúlyozni.¹³ Megtalálható volt benne az uralkodóhoz köthető misztikum éppúgy, mint a „nemzetvallás” új elemei. A koronázás „legfényesebb nyilvánulása a magyar nemzeti életnek” – írta a korszak legünnepeltebb írója, Jókai Mór.¹⁴

A koronázás igen díszes külsőségek között folyt le. A szertartásnak egyrészt tükröznie kellett az uralkodó és a nemzet közti kibékülést, de a régi-új ceremóniák és szimbólumok egyben hivatva voltak megerősíteni az újonnan helyreállított államegységet is. Az ünnep és ezzel összekapcsolódva az emlékezés nem csak összekapcsolja a múltat a jellel, és biztosítja a folyamatosságot, hanem legitimitációt is ad a politikai intézményeknek, illetve rendszernek. A szertartásokat, díszítéseket különös gonddal terveztek el, hiszen a kormányon levő Deák-párt számára is nagyon fontos volt a kiegyezés legitimálása: „Ferenc József mint nemzeti uralkodó: ez nyilván erősítette volna a kiegyezés érzelmi legitimitációját, és rombolt volna az immár megkérdőjelezhetetlen módon működő Kossuth-kultuszon is.”¹⁵ Az ünnepi beszámolók mind kiemelték az esemény fontosságát, a szó szoros értelmében korszakalkotó voltát. „Ma lezáródik Magyarország történetének egy gyász-szakasza, és megnyílik egy új, egy megvigasztaló, örömet és boldogságot ígérő korszak. Mert király és nemzet ismét megtalálták egymás szívét; egymáshoz való hűségének és szeretetének törhetetlen kapcsolatát” – írta az egyik visszaemlékező.¹⁶

A politikai cselekvés egyben szimbolikus cselekvés is. A hatalom bonyolult

szertartásrendet dolgoz ki, és ezzel megteremtí a látványt, ugyanakkor a távolságot is. A rítus során nagy szerepe van az érzéki és testi élménynek, az esztétikai dimenzióknak, ezt segíti a díszítés, a drága anyagok, díszes külsőségek használata. A résztvevőkben megszűnik a távolságtartás, a kritikai érzék, érzelmileg azonosulnak a felkínált értékekkel, így a rítus végső soron a konformizmust erősíti.¹⁷ A politikai díszletek szerepének vizsgálata sem tekint vissza túl nagy múltra. A díszletek a nagyközönségnek szólnak, és erőteljesen képesek befolyásolni annak reakcióját: pszichológiai és szimbolikus hatásokat idéznek elő, jelentéseket sugallnak, érzelmeket gerjesztenek, és tekintélyt ébresztenek. A mesterségesen megteremtett tér fokozza a benyomások intenzitását, megkönnyíti a meggyőzést: „Nem titkolt módon úgy lettek megalkotva, hogy hangsúlyozzák a mindennapi rutintól való eltérést, az általuk keretezett események különleges vagy heroikus voltát.”¹⁸ Jól érzékelteti ezt egy leírás IV. Károly 1916. évi koronázásáról: „A magyar király fölvonuló menetének minden külsősége, minden egyes dísz, részlete szinte zuhatagként ömlött a szemlélőre, és minél szaporábban omlott soha el nem fogynak tetszően: annál inkább érződött a szimbolikus jelentősége. A magyar király nagy hatalma, a Magyarország erejébe, soha el nem múlásába, örök életébe vetett hit sugárzott ki a színek e gráciás méltósággal hömpölygő folyamából, amelynek tovagördülő, egymásra csapódó habjai: fény, pompa, dicsőség, mintha halkan ébredő és egyre erősödő ritmusban csobbantak volna össze; a dísz, a ragyogás áradatából, ezer szín egymásba csillogásából mintha kihangzott volna a magyarságnak, az ezeréves Magyarországnak lázas szimfóniája...”¹⁹

A 1867. évi koronázásra is „keleti dísszel” került sor. A bandériumok festői megjelenését általában minden tudósítás kiemelte. Az egyik visszaemlékező írta: „sok ódonszerű zamattal bíró szertartások közt végezték ezen ünnepélyes aktust”, sok látványossággal kötötték össze, amelyet más alkalommal mellőztek, most azonban ez célzattal történt: „saját nemzetünk önérzetének emelése”, a diplomáciai képviseletek figyelmeztetése, hogy a koronázás fontos esemény, „amellyel a megkoronázandó fejedelem súlyos kötelességek teljesítésére, a nemzet jogainak

és függetlenségének tiszteletben tartására szerződésileg és eskü alatt kötelezi magát”.²⁰ Minden pompában és fényben ragyogott a ború után – ez a leírásoknak állandóan visszatérő motívuma. Ráadásul a koronázási dombnál a felhők mögül kisütött a nap, és sugaraival elárastotta a királyt, akinek arcán „méltóság és erő ömlött el”.²¹

A múlt rituális újjáalkotása: a koronázási domb

■ Az emlékezéshez általában helyszíneket teremtenek, amelyek „a csoport identitásának szimbólumait és emlékezésének támpontjait is kínálják. Az emlékezetnek helyszínekre van szüksége, és térbeliesítésre hajlik.”²² A továbbiakban a koronázás egyetlen momentumát vizsgálom: a koronázási dombhoz kapcsolódó szertartást.

A koronázás aktusa nemcsak az egyházi szertartásból állt,²³ hanem a középkor óta kialakult rend szerint utána következett az aranyarkantyús vitézek felavatása, majd a templomon kívül a király esküje. Utána pedig az uralkodó fellovagolt a koronázási dombra, és a négy világtáj felé négy kardvágást tett annak szimbólumaként, hogy országát bármely irányból jövő támadástól meg fogja védeni. A 16. század közepétől – két kivétellel – a koronázásra Pozsonyban került sor, ott pedig már a 17. században II. Miksa koronázása alkalmával kialakították az ún. Királydombot, a székesfehérvári mintájára, ahol még I. Ferdinándot is koronázták. A város terjeszkedése miatt azonban 1773-ban el kellett költöztetni a dombot. Ez az új domb – amelyet Mária Terézia megbízásából Franz Anton Hillebrandt neves bécsi építész tervezett – a barokk szertartás igényeinek megfelelően már nem egyszerű földhányás volt, hanem inkább egy kis színpad, feljárókkal és kőballusztráddal körülvéve, oldalán Magyarország címerével.²⁴

A pozsonyi domb az egykori koronázó városban maradt, „történeti emléke gyanánt egy tovaviharzott eseményteljes múltnak”.²⁵ 1867-ben ugyanis nem Pozsonyban, a hagyományos koronázóvárosban került sor a ceremóniára, hanem jelképes módon az új fővárosban, amelyet az 1848-as forradalom tett az ország politikai központjává. A kortársak még emékeztek, hogy 1848-ban az új idők jeleként költözött át az országgyűlés Po-

zsonyból Pestre. Most a koronázási szertartás és domb „átköltözésében” is sokan egy újabb jelképet láttak. A pesti halom biztató ígérte, hogy ezentúl mindig itt koronáznak majd – írta egy kortárs.²⁶ A pestbudai koronázásra gondoskodni kellett tehát a szükséges magaslatról. A pozsonyi koronázási domb rajzát elküldték Pestre, és az ottani szerint készítették el Feszl Frigyes építész tervei alapján. Ennek kapcsán merült fel az ötlet, hogy az ország minden részéből, lehetőleg történetileg nevezetes helyről küldött földből alakítsák ki a mintegy 3 méter magas koronázási dombot a Lánchíd pesti hídfőjének közelében. A domb, amelyet április végén kezdtek építeni, nemzeti színekben díszelgett: a fehér kőkorlátot piros bársonnyal vonták be, a halmot pedig zöld pázsit borította.

A *Vasárnapi Újság* május elején tudósított, hogy az ezzel megbízott gr. Szapáry Antal helyettes főlovászmester felszólította a törvényhatóságokat, „régis szokás szerint” minden megye május 15-ig küldjön földet a halomhoz.²⁷ Az azonban, hogy a föld „történelmileg nevezetes” helyről származzon, minden valószínűség szerint most merült fel először.²⁸ A koronázás ténylegesen létező hagyomány volt, ráadásul a szertartás kötöttsége csak kismértékben engedte meg az eltérést, az újítást. A ceremónia még a IV. Károly császár aranybullája szerinti frankfurti koronázásokból inspirálódott, ezt örökítették át és alakították a magyar királykoronázások során.²⁹ Ennek ellenére 1867-ben is találunk újításokat, többek között a „történetileg nevezetes” föld is ilyen új elem. Nagyon érdekes különben, hogy esetünkben a „kitalált hagyományok” hogyan épülnek rá a létező hagyomány elemeire, hogyan kombinálják újra a meglévő elemeket, és hogyan alakítják át az egészet az új kívánalmaknak megfelelően. Ha a nemzetet mint „kitalált közösséget”³⁰ tekintjük, ennek az újonnan konstituálódó közösségnek szüksége van „kitalált hagyományokra”, mitikus elbeszélésekre. Nem véletlen, hogy a történetészsakma professzionalizációjával párhuzamosan virágzott/ik a múlt mitikus elbeszélése. A nacionalizmus ilyen szempontból a vallásos világképpel konkurál, hiszen szintén átfogó magyarázatot kínál a világról. A nacionalisták hatalmát „mérhetetlenül felerősíti a hagyományok éltető jelenléte, melyek az emlékezetben, a

szimbólumokban, a mítoszokban és a terület, a közösség vagy a népesség életének korábbi korszakaiból származó értékekben testesülnek meg”.³¹

A koronázási domb szimbolikájával Vörös Károly foglalkozott.³² A domb az állam egységét és kiterjedését volt hivatva kifejezni, egyben legitimálva a kiegyezés utáni új helyzetet. A csoportidentitást a kulturális emlékezet biztosítja, amely szimbolikusan élhető meg. Az ünnepek segítségével a nemzet saját kezdeteihez tér vissza. Ezek a vallási rítusokhoz hasonló pillanatok.³³ Az „etnikai múlt” „újrafelfedezése” nagyon fontos szerepet játszott a modern nemzetek kialakulásában.³⁴ Ebben a kontextusban elsődleges a „poétikus terek” felhasználása. A nemzetnek nemzeti területre, hazára van szüksége, ezért ezt poétikus és történelmi jelentéstartalmakkal, történelmi költészettel kell felruházni. A történelem mondja meg, hogy „kik vagyunk, honnan jöttünk, és miért vagyunk egyediek”.³⁵ A kor historizáló szemlélete megnyilvánulásaként a történetileg (is) nevezetes helyekről összehordott halomnak a magyar történelem összegződésének, a múltat a jelennel összekapcsoló szimbólumnak kellett lennie. A kor népszerű lapja, a *Vasárnapi Újság* ezt jól megfogalmazta: „A király-domb földje is szent. Nem egyszerűen, akárhonnán összehordott halom az csak. Az ország minden megyéje megküldi saját földjéből hozzá a maga részét: a haza ez kicsinyben [kiemelés tőlem-P. J.]. S van-e megye, melynek valamely történeti nevezetességű pontja ne volna, melyet a magas dicsőség vagy nemzeti gyász emlékei ne szentelnének? Melyet vér nem öntözött, vagy mely történetünk valamely nevezetes fordulópontjának ne lett volna tanúja? [...] Minden megye a történeti emléké helyekről veszi a földet a király-dombhoz. *Egész történetünk könyve az, viszontagságaink, dicsőségünk és gyászunk emlékoszlópa.*”³⁶

Az európai nemzetek a zsidó-keresztény hagyomány következtében nagy fontosságot tulajdonítanak a kronológiának és a területnek. A nemzetet eszerint leginkább történelme és szuverén területe határozta meg.³⁷ A 19. század átvette és átalakította a középkori gondolatot, hogy a haza földje szent. A haza földje, mely „bölcsőnk és szemfedőnk”,³⁸ az áldozatok és mártírok vérével van öntözve, ezáltal szakrális földdé válik.³⁹ Ezt a kortársak

ténylegesen így érezhették, ezt mutatja a szertartás végén bekövetkezett jelenet is: a nép a dombra rohant, „s kezével földet kapart, azt kendőjébe kötvén mint talizánt vitte magával haza”.⁴⁰

A koronázási dombhoz kötődő szertartásban két alapvető politikai mítosz is összefonódott: a megmentő és az egység mítosza.⁴¹ A lován a négy égtáj felé vágó uralkodó maga a mítikus Hős és Megmentő, míg alatta a földbe írt történelem, a haza teljessége van. „Mennyi emlék, gyászos és dicső! A király, midőn e dombra lép, egyszerre áll az egész haza földén. S az egész haza földje megdobban alatta, örömtől, reménytől. És midőn rajta a világ négy tája felé vág, nyolc század harcai tűnnek fel lelki szemünk előtt: mert honnan nem jött már ellenség reánk? S jöhet még ismét. De ha nemzet és király, trón és haza kölcsönösen védik egymást, s ha benn egység és béke van – külső ellenségtől nem félünk. Isten velünk: ki ellenünk?!”⁴²

Az új helyzetben igencsak szükség volt az uralkodó új imázsának megteremtésére és elfogadtatására, hiszen Ferenc József nevéhez az idáig sokkal inkább a levett a szabadságharc, a kivégzettek és börtönbe zártak, a neoabszolutizmus rendszerének visszaállítása kapcsolódtak. Korábban ugyan állt személye hivatalos ünnepek középpontjában, de ezek a szó szoros értelmében „hivatalosak” voltak és nem nemzetiek (sőt ez utóbbiak be is voltak tiltva), és hiányzott belőlük a történeti hivatkozás is.⁴³ Magyarország egységének visszaállítása ugyancsak a kiegyezéshez kötődött. A régi szertartások ezért telhettek meg élettel, és kaphattak új jelentést.

■ JEGYZETEK

1. Murray Edelman: *Metafora és nyelvi formák a politikában*. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegpolitika a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Bp., 2000. 212.

2. Uo. 226.

3. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 1999. 53. Halbwachs nyomán Assmann megkülönbözteti a kollektív emlékezet formáit: a kommunikatív emlékezetet, amely az átélte múlttal kapcsolódik, és az áthagyományozott kulturális emlékezetet, amelyben a múlt szimbolikus alakzatokká válik, és amelyik irányítottan terjed. Az írásnak ezért is van kulcsszerepe a kulturális emlékezet fejlődésében. Az emlékezés nagyon fontos a csoportidentitás és önértelmezés szempontjából. A múlt történelemmé válik, amikor a csoport számára már nem „élő”, amikor kiesik az emlékezetükből.

4. Étienne François – Hagen Schulze: *Das emotionale Fundament der Nationen*. In: Monika Flacke (Hrsg.): *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama*. Koehler & Amelang, München – Berlin, 2001. 19–20.

5. Sabine Behrenbeck: *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole 1923 bis 1945*. SH-Verlag, Vierow bei Greifswald, 1996. 45–60.

6. Murray Edelman: *A politika szimbolikus valósága*. L'Harmattan, Bp., 2004. 19.

7. Jan Assmann: i. m. 142.

Az etnikai csoportok sajátosságuk és egységük tudatát általában a múltra építik. A történeti emlékezet⁴⁴ fölötti uralom meghatározza egy társadalom önképét és öntudatát. Az antropológusok rámutattak a tágan értelmezett nemzeti kultúra (amelynek része a történelem is) katalizátor szerepére a nemzeté válás folyamatában. Kelet-Európában az egységes nemzetállam legitimálásához még inkább szükség volt a történelmi kontinuitásra, egy új nemzeti múltra és történelemre. Meg kellett tehát teremteni a nemzeti történelmet, a kollektív emlékezést és nemzeti múlt egész mitológiáját.⁴⁵

Az ország minden részéről összehordott föld szerepe azért is lehetett fontos szimbólum, mert Magyarország esetében – ellentétben a nyugat-európai államok többségével – a terület nem egy régtől fogva adott és elismert tartozéka volt a modern nemzetnek. Mohács után a középkori magyar királyság szétszabdaltságát csak részben állították vissza a 17. századi felszabadító háborúk, és az egykori kiterjedést valamennyire csak 1848-ban, illetve 1867-ben sikerült elérni. A territórium kérdése tehát hosszú ideig megoldatlan kérdés volt, és ezért jóval élesebben vetődött fel.⁴⁶ Ezt az újonnan létrejött egységet, amelyek ugyan voltak előzményei, de hiányzott a folyamatossága, és a hiányzó kontinuitást kellett rituálisan megteremteni. Az egység amúgy is az európai történelem egyik rendezőelve volt, az egység lett a modern államok egyik princípiuma, és az egységességet deklarálták a modernitás lényegének is.⁴⁷ A koronázási ünnep kifejezte a nemzet egységét, amely persze csak kívánalom maradt.

8. Zentai Violetta: *Politikai antropológia: a politika antropológiája*. In: Uő (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris, Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997. 20.
9. Alain Boureau: *The King*. In: Pierre Nora (ed.): *Realms of Memory. Rethinking the French Past*. Vol. II. *Traditions*. Columbia University Press, New York, 1996. 195.
10. Uo. 203–207.
11. Lásd Eric Hobsbawm: *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914*. In: Eric Hobsbawm – Terrence Ranger (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 263–266. 282.
12. Török Sándor (szerk.): *Koronázási Emléklapok az 1867-iki nemzeti alkotmányos örömműnnp megörökítésére*. (Krönungs Gedenklblätter) I. füzet. Kiadta Pataki József. Pest, 1867. 23.
13. Lásd az orosz koronázásokat a 19. században: Richard S. Wortman: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy*. II. *From Alexander II. to the Abdication of Nicholas II*. Princeton University Press, Princeton, 2000. Az 1883-as koronázásnak pl. a megbomlott rendet kellett helyreállítania, ezt szimbolizálták a különböző szertartások.
14. Jókai Mór: *A király-koronázás*. In: *A koronázás örömműnnepe*. Kiad. a Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága. H. n., é. n. (1882)
15. Gerő András: *A magyar Habsburg – szükséglet, lehetőség és valóság*. In: Uő: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. PolgART, Bp., 2004. 89.
16. Búsbach Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz*. II. Bp., 1906. 348.
17. Sabine Behrenbeck i. m. 52–53.
18. Murray Edelman: *A politika szimbolikus valósága*. L'Harmattan, Bp., 2004. 76.
19. *Koronázási album*. Az Érdekes Újság kiadása, Bp., 1917. 95–96.
20. Búsbach Péter: i. m. 352–353.
21. Török Sándor (szerk.): i. m. 36.
22. Maurice Halbwachs gondolatát Jan Assmann is magáévá tette. Assmann: i. m. 40. Halbwachs volt amúgy a kollektív emlékezet fogalmának megalapozója. A történelem, illetve a történelmi emlékezet és a kollektív emlékezet közti viszonyról lásd Maurice Halbwachs: *The Collective Memory*. Harper & Row, New York, 1980. 50–87.
23. A középkori koronázások eredetéről, jelentőségéről és alakulásáról lásd Percy Ernst Schramm: *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1970. Schramm fejtette ki (egy monumentális háromkötetes munkában: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert*. Hiersemann, Stuttgart, 1954–1956), hogy az állam természetére nézve meg kell vizsgálni a hatalom jeleit, a koronát, jogát, ruhát stb., valamint a gesztusokat, szokásokat, amelyek által a király kifejezte, hogy mi akar lenni; és az alattvalók felismerték hatalmát. Ebből a szempontból fontos a koronázási ceremónia, a bevonulás stb. elemzése is.
24. Štefan Holcík: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava 1563–1830*. Tatran, (Bratislava), 1992. 64–65.
25. *A koronázás és a korona Magyarországon vagyis mily módon sikerült, hogy ő kir. apostoli felsége első Ferencz József megkoronáztatik. Történelmi és politikai vázlat a koronázási-országggyűlés legfontosabb mozzanatai – és legjelentékenyebb férfiainak; továbbá a sz. korona, a jelvények és a koronázási ünnepélyek leírása*. Leitner M. L. könyv- és könyvnyomdája, Pesten, é. n. 51.
26. Uo. 52.
27. Vasárnapi Újság. 14. évf. 1867. máj. 5. 18. sz. 220. Holcík szerint a pozsonyi domb kialakításakor is az összes vármegyéből hozták a földet. Holcík: i. m. 64.
28. Azt azonban nem tudjuk, hogy ez kinek az ötlete volt.
29. *A koronázás emlékkönyve 1867–1907*. Szerk. Várady Antal – Falk Zsigmond, Országos Irodalmi Részvénytársaság, Bp., é. n. (1907) 22.
30. Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London, 1991. (first edition: 1983.)
31. Anthony D. Smith: *National Identity*. Penguin, London, 1991. 19–20; Apud Gyáni Gábor: *Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélte múlt. A múlt többféle elbeszélhetősége: változó időbeliségek*. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai, Bp., 2007. 13.
32. Vörös Károly: *A koronázási domb szimbolikája, 1867*. História 1996. 8. sz. 6–8.
33. Étienne François – Hagen Schulze: *Das emotionale Fundament der Nationen*. In: Monika Flacke (Hrsg.): *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama*. Koehler & Amelang, München – Berlin, 2001. 19–20.
34. Anthony D. Smith: *A nemzetek eredete*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel Kiadó, Bp., 2004. 218–225.
35. Uo. 223.
36. Vasárnapi Újság 14. évf. 1867. jún. 9. 18. sz. 281.
37. Természetesen ez csak két elem a nemzet különböző attribútumaiból, amely azonban a nagyon szerteágazó nemzetdefiníciók visszatérő eleme, és amely a kortársak számára is elsőrendű fontossággal bírt. A nemzetet különben Smith a következőképpen határozza meg: „A nemzet egy saját névvel rendelkező történelmi és kulturális közösség, amely közös területtel, gazdagsággal, közoktatási rendszerrel és jogokkal rendelkezik.” Smith: *A nemzetek eredete*, 206.
38. Utalás Vörösmarty *Szózatára*, amely a Himnusszal majdnem azonos szerepet tölt be Magyarországon.
39. Andras Zempléni: *Sepulchral Land and Territory of the Nation: Reburial Rituals in Contemporary Hungary*. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Új Mandátum, Bp., 2002. 75–80.

40. Török Sándor (szerk.): i. m. 36.
41. Raoul Girardet: *Mituri și mitologii politice*. Institutul European, Buc., 1997.
42. Vasárnapi Újság 14. évf. 1867. jún. 9. 18. sz. 282.
43. Katalin Sinkó: *Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn (1850–1991)*. In: Emil Brix – Hannes Stekl (Hrsg.): *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1997. 254–255.
44. Halbwachs szerint – bár ő is használja – a „történelmi emlékezet” szerencsétlen kifejezés, mert két ellentétes fogalmat kapcsol össze. Általában a történelem ott kezdődik, ahol a hagyomány véget ér. A kollektív emlékezet csak azt tartja meg, ami a történelemből élő a csoport számára. A történelem viszont a csoporton kívül és fölül áll. Halbwachs: i. m. 78–83.
45. Peter Niedermüller: *Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen Dimensionen des Nationalen*. In: A. Gergely András (szerk.): i. m. 9–19.
46. A német nemzetfejlődésre úgyszintén rányomta a bélyegét ez a kérdés, talán még hangsúlyosabban, mint a magyarra. Lásd Andreas Suter: *Nationalstaat und die „Tradition von Erfindung”*. *Geschichte und Gesellschaft* Jg. 25. (1999) Heft 3. 500. Ugyancsak a németországi párhuzamra Wolfgang Hardtwig: *Bürgertum, Staatsymbolik und Staatsbewußtsein im Deutschen Kaiserreich 1871–1914*. *Geschichte und Gesellschaft* Jg. 16. (1990) Heft 3. 269–295.
47. Wolfgang Reinhard: *Was ist europäische politische Kultur?* *Geschichte und Gesellschaft* Jg. 27 (2001) Heft 4. 613–614. Reinhard szerint az európaiak azért lettek az egység megszállottjai, mert ezt az egységet az alapvető sokféleséggel szemben kellett megvalósítani.

